

چگونه است که فلسفه، تاریخ دارد؟

Wie kommt es, daß die Philosophie eine Geschichte hat?

- Hegel

- هگل^۱

Wenn wir die mitunter sehr lange Geschichte von Begriffen nicht kennen, können wir auch nicht, daran anschließend, systematisch weiterdenken.

- Gottfried Gabriel

اگر تاریخ بعضاً بسیار طولانی مفاهیم را نشانسیم، آنگاه نخواهیم توانست متکی بدان، به‌طور نظام‌مند به اندیشیدن ادامه دهیم.

- گوتفرد گابریل^۲

یادداشتی بر «لغتنامه تاریخی فلسفه»

♦ حامد صفاریان

«لغتنامه تاریخی فلسفه» عنوان مجموعه‌ای سیزده‌جلدی است که در آن بیش از ۱۵۰۰ نویسنده در مدت‌زمانی افزون بر چهل سال، به نوشتن مقالاتی در باب ۳۶۷۰ مفهوم فلسفی مشغول بوده‌اند. لغتنامه‌ای که در مجموع، بودجه‌ای معادل پانزده میلیون یورو صرف آن شده است^۳؛ اثری، به تعبیر والتر تینر، یادآورد قصر بویلاکوا^۴؛ لغتنامه‌ای که روزنامه تورینگیش لاندزسایتونگ^۵، آن را اثری دوران‌ساز و آخرین ناوگان‌سالار کهن گوتنبرگ نامیده است^۶.

اما بزرگی این کار را نباید در مشخصات و مختصات خیره‌کننده آن به‌عنوان یک پروژه جست، بلکه عظمت آن را باید در جایی دیگر سراغ گرفت. در عنوان این مجموعه، واژه‌ای کلیدی به چشم می‌خورد که به نظر من گرانیگاه تمامی این پروژه عظیم بر کانون آن استوار شده است: واژه «تاریخی».

اگر پیش‌تر، «معنا» امری کمابیش ازلی و ابدی تصور می‌شد، این تصور به‌طور مشخص از قرن هجدهم به بعد جای خود را به درکی تازه داد؛ درکی که بر اساس آن، صیوریت و تطوّر یک مفهوم در بستر تاریخ، خود، ذاتی آن مفهوم و جزء جدایی‌ناپذیر معنای آن به شمار می‌رود. بیش از یک سده است که بررسی «تاریخ مفاهیم»^۷، در کنار دو روش نوین دیگر، یعنی بررسی «تاریخ مسئله‌ها»^۸ و «تاریخ ایده‌ها»^۹، به یکی از روش‌های مهم در تدوین تاریخ فلسفه بدل گشته است. روشی که علی‌الظاهر، میان صورت‌بندی آن توسط گوستاو تایشمولر^{۱۰} (به سال ۱۸۷۴) و تکوین آن در لباس لغتنامه تاریخی فلسفه یواخیم ریتر، بیش از صد سال زمان لازم بوده است^{۱۱}.

اگرچه در حوزه زبان‌شناسی، تأکید بر جنبه «درزمانی» زبان در کنار سویه «همزمانی» آن، با فردینان دوسوسور به اوج خود رسید، و تصور مبتنی بر صلبی و سختی و ازلی و ابدی بودن زبان را برای همیشه برانداخت، با این حال آنچه درون‌مایه لغتنامه تاریخی فلسفه را شکل می‌دهد، نه خود زبان و جنبه درزمانی آن، یا ترسیم زبان‌شناسیک و فیلولوژیک واژگان آن در حوزه فلسفه، بلکه به‌واقع ترسیم صیوریت و تطوّر مفاهیم در بستر تاریخ، و همچنین پراکندگی هم‌زمان معانی این مفاهیم در نزد

^۱ Hegel, GPR, 14.

^۲ نک. Gabriel 2007؛ گوتفرد گابریل سومین و آخرین سروراستار لغتنامه تاریخی فلسفه است. این لغتنامه در ابتدا زیر نظر یواخیم ریتر آغاز گشته و پس از مرگ او زیر نظر کارل فرید گروندر ادامه یافت و سرانجام زیر نظر گوتفرد گابریل به پایان رسید.

^۳ Pozzo 2010, 13.

^۴ Palazzo Bevilacqua نام قصری است در شهر ورونا، ایتالیا، اثر معمار پراوازه رنسانس، میکلّه سانمیکیلی. نک. Tinner 2010, 9.

^۵ Thüringische Landeszeitung

^۶ Gabriel 2007.

^۷ Begriffsgeschichte

^۸ Problemgeschichte

^۹ History of ideas

^{۱۰} Gustav Teichmüller

^{۱۱} Pozzo 2010, 7.

فیلسوفان مختلف و نیز در حوزه‌های گوناگون است، که خود تالی همان چرخش‌نگاهی است که از قرن هجدهم به بعد در جهان فکری غرب روی نمود.

خاستگاه این دگرگونی و این چرخش‌نگاه را می‌توان در پیدایش و کاربرد واژه «تاریخ مفهوم»^{۱۲} دانست. واژه‌ای که به گواهی خود لغتنامه تاریخی فلسفه، اولین بار توسط هگل در درسگفتارهای او پیرامون فلسفه تاریخ به‌کاررفته است.^{۱۳} این هگل بود که اولین بار عبارات غریب و درعین‌حال بدیع و شگفت‌انگیزی چون کار و جنبش مفهوم^{۱۴}، وحدت تحقق بالفعل^{۱۵} مفهوم با خود آن در جهان خارج به‌مثابه ایده و تشبیه آن به وحدت روح و جسم^{۱۶} به‌مثابه جانی انداموار^{۱۷} را در میان آورد و آنگاه با اشاره انگستی، امور بالفعل را در رودخانه زمان فرو انداخت و بر اساس آن، تاریخ‌مندی را ذاتی امور انضمامی و حقیقی، من‌جمله ذاتی مفاهیم دانست و پرده از جمود فهم در دریافتن این معنی برکشید و زمین سفت زیر پای قوه فاعله را به لرزه انداخت و مفاهیم را در کوره عقل، پیش چشم فهم ذوب کرد و روان گردانید.^{۱۸}

باین‌حال نمی‌توان لغتنامه تاریخی فلسفه یوآخیم ریتر را تجلی تمام و کمال این رویکرد هگلی بشمار آورد. این تمایز خود را در انتخاب آگاهانه عبارت «لغتنامه تاریخی»^{۱۹} بجای «لغتنامه تاریخ مفاهیم»^{۲۰} آشکار می‌کند. یوآخیم ریتر در مقدمه خود بر جلد نخست لغتنامه (به سال ۱۹۷۰) می‌نویسد: «اگر این لغتنامه با عنوان «لغتنامه تاریخ مفاهیم» عرضه می‌شد، موجب سوءتفاهم می‌گشت، [زیرا] با این تعریف، متناسب با وظیفه محوله خود نمی‌بود و هم از نظر محتوایی و هم از نظر روش، از عهده آن بر نمی‌آمد. به همین دلیل تحت عنوان «لغتنامه تاریخی فلسفه» عرضه می‌گردد که گویای این نکته است که موضوع این لغتنامه، فلسفه و مفاهیم آن در افق تاریخ و نیز خاستگاه تاریخی آن‌هاست، و تنها جایی دست به انتخاب شرحی تاریخی زده است که این شرح برای درک یک مفهوم، ضروری یا مطلوب بوده است.»^{۲۱}

باین‌حال، در ورای چنین لغتنامه‌ای به‌واقع - و در اصل - آگاهی‌ای فلسفی در حرکت است که در اندیشیدن به مفاهیم خود، به مقام خودآگاهی نائل گشته و در هیئت چنین اثری تجلی یافته است؛ به خود اندیشیدنی که به تعبیر هگل، "هر قوم بدون آن، فاقد شخصیت"^{۲۲} خواهد بود.^{۲۳} ما با درک ضرورت چنین اثری و دیدن عظمت آن و نیز پیش چشم آوردن راه درازی که برای خلق آن طی شده، ای‌بسا سر در گریبان تأمل فروبریم و در این پرسش مهم درمانیم که آیا ما هم روزی خواهیم توانست اثری همسنگ لغتنامه تاریخی فلسفه در زبان فارسی و برای سنت مفاهیم فلسفی خود پدید آوریم یا در این وادی نیز باید کماکان به ترجمه آثار دیگران دل خوش داشته و آگاهی به «خود» را به «دیگری» واگذاریم.

¹² Begriffsgeschichte

¹³ HWPh Bd.1, 778.

¹⁴ Arbeit / Bewegung des Begriffs

¹⁵ Verwirklichung

¹⁶ Körper und Seele

¹⁷ Organisch

¹⁸ آنچه را من در اینجا به‌طور فشرده آوردم می‌توان با استفاده از مفاهیم بکار رفته، در جای‌جای آثار هگل باز یافت.

¹⁹ Historisches Wörterbuch

²⁰ Begriffsgeschichtliches Wörterbuch

²¹ „Daher wäre es ein Mißverständnis, wenn dieses Wörterbuch als «begriffsgeschichtliches Wörterbuch» auftreten wollte; es würde in dieser Bestimmung seiner Aufgabe nicht gerecht und wäre zugleich methodisch und inhaltlich überfordert. Deshalb wird es unter den Titel «Historisches Wörterbuch der Philosophie» gestellt, der anzeigt, daß es die Philosophie und ihre Begriffe im Horizont der Geschichte und ihrer geschichtlichen Herkunft zum Gegenstand hat und dort die historische Darstellung wählt, wo diese für das Verständnis eines Begriffes notwendig oder wünschenswert ist.“ (HWPh Bd. 1, 8).

²² Persönlichkeit

²³ Hegel, GPR, 93f.

- Gabriel, Gottfried: *Der Autor verschwindet hinter dem Werk*: Gespräch mit Gottfried Gabriel, in: Thüringische Landeszeitung, Jena: Freitag, 27.07.2007.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I* [VGP 1]. *Werke in 20 Bänden (Theoretische Werksausgabe)* [TWA]. Bd. 18. Auf der Grundlage der Werke von 1832-1845 neu edierte Ausg. Redaktion Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. 2. Aufl. Frankfurt: Suhrkamp 1989.
- : *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* [GPR]. *Werke in 20 Bänden (Theoretische Werksausgabe)* [TWA]. Bd. 7. Auf der Grundlage der Werke von 1832-1845 neu edierte Ausg. Redaktion Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. 2. Aufl. Frankfurt: Suhrkamp 1989.
- Pozzo, Ricardo; Sgarbi, Marco (Hg.): *Eine Typologie der Formen der Begriffsgeschichte*, Felix Meiner Verlag, Hamburg: 2010
- Ritter, Joachim; Bien, Günther; Gründer, Karlfried; Gabriel, Gottfried; Kranz, Margarita; Hühn, Helmut; Eisler, Rudolf (1971-©2007): *Historisches Wörterbuch der Philosophie* [HWPh]. Basel: Schwabe.
- Tinner, Walter: *Das Unternehmen Historisches Wörterbuch der Philosophie*, in: *Eine Typologie der Formen der Begriffsgeschichte*, Felix Meiner Verlag, Hamburg: 2010.